

Αθανάσιος Σωτ. Τζιερτζής

**Παρεπιδημίες Κρητών αρχιερέων και η εκδημία
του Μητροπολίτου Κρήτης Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη
στην Ελλάδα κατά την τελευταία Κρητική Επανάσταση
(σύμφωνα με φύλλα εφημερίδος στις αρχές του 1897)**

ABSTRACT

This paper examines the dynamic attitude of some hierarchs in Crete during the rising of 1897, as it is presented in the press of the time. At the peak of the drama, with the burning of the Christian district of Chania and the threat of new massacres, certain bishops of Crete went to Athens to request the intervention and protection of the Greek State: Eumenios Xiroudakis, Bishop of Lambi and Sfakia, and, Dionysios Kastrinogiannakis, Bishop of Rethymnon and Aulopotamos, were able to meet leading politicians in order to settle the issue, while Nikeforos, Bishop of Kydonia and Apokoronas, refused to abandon the island completely, seeking refuge at the last minute aboard a ship. The tragic developments also caused the ailing Metropolitan of Crete, Timotheos Kastrinogiannakis, to rush to the capital of the kingdom for consultations with the rulers, but also his early death: his funeral would be another opportunity for the Cretans' just demands to be highlighted and for the slogan "Union or Death" to be heard in Athens. The explicit turn of the hierarchs of Crete to the national center is not inconsistent with the intense controversy and discontent within the Great Church of Christ, which led to the resignation of Ecumenical Patriarch Anthimos VII in January 1897. Moreover, these ecclesiastical leaders followed and accompanied great streams of refugee from Crete, seeking shelter on the Aegean islands and in Piraeus in order to escape the slaughter of the Turkish troops. The interventions of the Cretan bishops should be considered alongside the shift in attitude of the Greek government, the shipment of troops, munitions and food to the island, and the counterproposal of autonomy by the Great Powers and the subsequent Greek-Turkish war in April 1897.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Κρήτες Επίσκοποι – Μητροπολίτης, σφαγές, μετακινήσεις, Κρήτη – Αθήνα, πρόσφυγες, στρατός, υλικά, Ένωση

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Όταν το δράμα της μεγαλονήσου εξελίσσεται και κορυφώνεται με την ανατολή του 1897, οι αρχιερείς της Κρήτης, οι οποίοι σύμφωνα με τη μέχρι τώρα έρευνα αποδεδειγμένα συμμετείχαν ενεργά στη μεγάλη και τελευταία Επανάσταση (Δετοράκης 1986, 395-398) πριν την τελική απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την παραχώρηση αυτονομίας και την ανακήρυξη της Κρητικής Πολιτείας, αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες για την υποστήριξη των δικαιών του αγωνιζόμενου Κρητικού λαού. Η εισήγησή μας εξετάζει τη δυναμική στάση μερίδας ιεραρχών της Κρήτης,

οι οποίοι μεταβαίνουν στην πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, το εθνικό κέντρο της Αθήνας, κατά τους δύο πρώτους μήνες του 1897, για να συνομιλήσουν με τις επίσημες πολιτειακές αρχές. Οι μετακινήσεις αυτές καταγράφονται από τον Τύπο της εποχής, όπως λ.χ. από την εφημερίδα *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη (1848-1920), την οποία ξεφυλλίσαμε. Με καταγωγή από τους Επιβάτες της Θράκης και σπουδές στη Γερμανία ο εκδότης είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα το 1878 μετά την εκδίωξή του από τις τουρκικές αρχές λόγω ενός άρθρου του. Από το 1883 είχε μετατρέψει περιοδικό που εξέδιδε σε καθημερινή εφημερίδα. Έχουν ενδιαφέρον οι ιδεολογικές του μετατοπίσεις για την ερμηνεία των γεγονότων που θα εξετάσουμε. Αν και αρχικώς ήταν προσωπικός φίλος του Χαρίλαου Τρικούπη, από το 1890 έγινε επικριτής του, ενώ υποστήριξε τον βασιλέα Γεώργιο προτείνοντας τον συγκεντρωτισμό της εξουσίας. Υπήρξε βασικός πρωταγωνιστής στην πρόκληση των επεισοδίων που καταγράφηκαν ως «Ευαγγελικά», δημοσιεύοντας άρθρα με μετάφραση των Ευαγγελίων στη δημοτική. Αργότερα από το Κίνημα στο Γουδί (1909) έγινε υποστηρικτής της πολιτικής του Ελευθέριου Βενιζέλου (Αναστασόπουλος, 1904· Συναδινός – Αγγελική Χατζημιχάλη, 1929· Σαρδελής, 2005).

Η ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ ΕΥΜΕΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Με την πυρπόληση της χριστιανικής συνοικίας των Χανίων στις 23-24 Ιανουαρίου 1897 (εφ. *Ακρόπολις*, «Η ΠΥΡΠΟΛΗΣΙΣ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ», αρ. 5344, Κυριακή 26 Ιανουαρίου 1897, 1) και την απειλή νέων μαζικών σφαγών, αρχιερείς της Κρήτης μεταβαίνουν στην Αθήνα επιδιώκοντας την παρέμβαση και τη συνδρομή του ελληνικού κράτους. Πρώτος εμφανίζεται και προβάλλεται ο Λάμπης και Σφακίων Ευμένιος Ξηρουδάκης. Γεννήθηκε το 1845, σπούδασε και δίδαξε στη Χάλκη, ενώ μετά την κοίμηση του Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη εξελέγη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Μητροπολίτης Κρήτης, μη αναγνωριζόμενος από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και την Κρητική Πολιτεία μέχρι το διάταγμα «περί έγκαθιδρύσεως Μητροπολίτου Κρήτης» που υπογράφηκε από τον Ύπατο Αρμοστή στη νήσο, τον πρίγκιπα Γεώργιο της Ελλάδος (Τωμαδάκης 1964, 1061· Νανάκης 1992, 31-37, 1995, 66-90, 1997, 111-126 και 2004, 230). Είχε προηγηθεί δημοσίευμα επαινετικό της κοινής στάσης του με τον Κυδωνίας: «Ο αρχιεπίσκοπος Νικηφόρος μετά τοῦ Ἐπισκόπου Λάμπης καὶ Σφακίων Εὐμενίου νηστεύσαντες ἐξωμολογήθησαν καὶ τὸ Σάββατον μεταλαβόντες τῶν ἀχράντων μυστηρίων ἀπηύθυναν νέαν διαμαρτυρίαν πρὸς τοὺς προξένους. Βοηθοῦντες τοὺς Χριστιανοὺς ὅπως φύγωσιν αὐτοὶ ἠρνοῦντο ν' ἀπέλθουν δηλοῦντες ὅτι θὰ μείνωσιν τελευταῖα θύματα. Ἄνευ δὲ ράσων καὶ καλυμαυχίων, μὲ τὰς κόμας λυτὰς ἐβόηθουν αὐτοπροσώπως μεταφέροντες ὕδωρ πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρὸς καὶ ἐνθαρρύνοντες τοὺς Χριστιανοὺς, ἐκτεθειμένοι εἰς τὸ πῦρ τῶν τούρκων. [...]» (εφ. *Ακρόπολις*, «ΣΚΗΝΑΙ ΕΚ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ: Ἡ δρᾶσις τῶν δύο ἐπισκόπων», αρ. 5347, Τετάρτη 29 Ιανουαρίου 1897, 1).

Η εφημερίδα δημοσίευσε συνέντευξη του Ευμενίου στα τέλη Ιανουαρίου. Τα σχόλια του συντάκτη προδιαθέτουν θετικά τον αναγνώστη τόσο για το ήθος, τον χαρακτήρα και την προσωπική του ανάμιξη στα διαδραματιζόμενα, ενώ τεχνηέντως πλάθουν την ηρωική προσωπογραφία ενός αγέρωχου, μπροστάρη και ατρόμητου ιεράρχη, ενός εκκλησιαστικού ηγέτη που αγωνίζεται για την πατρίδα και τους ανθρώπους της: «Τὸν σεβάσμιον ἄνδρα

ἐπεσκέφθημεν εἰς τὸ ξενοδοχεῖον «ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος». Μετὰ τῆς χαρακτηριζούσης αὐτὸν ἡρεμίας μᾶς διηγήθη ἐν συντόμῳ τὰς φρικαλεότητας τῶν Τούρκων, ὧν αὐτόπτης παρίστατο μάρτυς διακινδυνεύων ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς τὴν ἰδίαν του ζωὴν, τρέχων ἐν μέσῳ τῶν φλογῶν καὶ τοῦ πυρὸς πρὸς διάσωσιν τῶν Χριστιανῶν. Μὲ τὸ ἀρρενωπὸν του παράστημα καὶ με ἀυταπάρνησιν ἡρωικὴν ἐνεφανίζετο σωτὴρ εἰς τοὺς καιομένους ἀδελφοὺς παρέχων τὴν συνδρομὴν του. Μόνος του μετὰ τοῦ Ρώσσου προξένου μετέβη κατὰ τὴν ὥραν τοῦ κινδύνου εἰς τὴν συνοικίαν «Ἁγίους Αναργύρους» ὅπου εἶχον κλεισθῆ χριστιανικαὶ οἰκογένειαι ἐγκαταλελειμμέναι εἰς τὴν μανίαν τῶν Τούρκων, καὶ χωρὶς νὰ πτοηθῆ ἐκ τῆς θέας τῶν εἰς τὰς ὁδοὺς ὠχυρουμένων καὶ ἀπειλούντων Τούρκων, κατώρθωσε νὰ διασώσῃ ἐκεῖθεν τὰ γυναικόπαιδα ἅτινα ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ σωτῆρος των ἔσπευσαν εἰς τὰς ὁδοὺς γυμνά, ἀνυπόδητα, ἀπηλπισμένα καὶ ἐζήτουν τὴν προστασίαν του. Ἐκεῖ προσκληθεῖς εἶδεν ἰδίους ὄμμασιν οἰκογένειαν χριστιανικὴν ἐσφαγμένην». Σε ἐρώτηση του δημοσιογράφου ὁ Ευμένιος ἀπάντησε ὅτι ὁ ἀριθμὸς των θυμάτων ἦταν ἀγνωστος, ἐνῶ ὅλη τη νύχτα στρατιωτικὰ κάρα μετέφεραν πτώματα Χριστιανῶν. Σε ἐπόμενη, εἰάν θα παραμείνει πολὺ, ἀπάντησε ἀρνητικὰ: «Ὁχι, [...] ἀνυπομονῶ νὰ ἀναχωρήσω ὅπως φανῶ χρήσιμος εἰς τὴν ἐπαρχίαν μου καὶ φανῶ ἀρωγὸς εἰς τὰς ἀνάγκας της. Σύντονος χρειάζεται ἐνέργεια, [...] πρὸς ἀποστολὴν πολεμοφοδίων καὶ τροφῶν εἰς Κρήτην καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ τμήμα Ρεθύμνης στερούμενον ἐντελῶς τοιούτων». Στὴν ἀκόλουθη πότε ἀναχώρησε ἀπὸ τα Χανιά, ὁ Ευμένιος εἶπε χαρακτηριστικὰ: «Ὅταν δὲν εἶχον πλέον ἐργασίαν [...] Ὅποτε δηλαδὴ οἱ Χριστιανοὶ ὅλοι εἶχον διασωθῆ ἐντὸς τῶν πλοίων, τότε κατέφυγον καὶ ἐγὼ εἰς τὸ Ἀγγλικὸν ὁπόθεν ἀποκομίζω τὰς καλλιτέρας ἐντυπώσεις ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν ἣν ἐπέδειξαν πρὸς τοὺς πρόσφυγας ἀξιωματικοὶ καὶ πλήρωμα καὶ ἰδίᾳ ὁ πλοίαρχος καὶ ὁ ἱερεὺς τοῦ πλοίου [...]», ὁ ὁποῖος προσκάλεσε σε προσευχὴ γιὰ τις δυστυχισμένες υπάρξεις καὶ ἀνέπεμψε ευχὴς «ὅπως ἀπολαύσωσι καὶ αὐτοὶ τῶν ἀγαθῶν τῆς ἐλευθερίας». Διαπιστώνεται ὅτι με διπλωματικὴ ευφυΐα ὁ Ευμένιος ἔκανε ἀνοιγμα τόσο πρὸς τὸν ρωσικὸ παράγοντα ὡς προστάτη των Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν ὅσο καὶ πρὸς τις Δυτικὲς Δυνάμεις καὶ ἰδιαίτερος τὴν κραταιὰ Βρετανικὴ αυτοκρατορία τῆς Βασίλισσας Βικτώριας, γιὰ νὰ ἀποφασίσουν τὴν ἀπονομὴ τῆς ἐλευθερίας στὴν Κρήτη. Ὡς σύμμαχό του επικαλεῖται ἀνώνυμο ἐκπρόσωπο τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συνέντευξη κατέληγε με τὴν περιγραφὴ ἀπὸ τὸν ἴδιο μίας συγκινητικῆς σκηνῆς κατὰ τὴ φροντίδα των γυναικόπαιδων με μίᾳ κόρη ἐλαφρῶς ἐνδεδυμένη καὶ το ὑπὲρ το δέον ἐγκωμιαστικὸ σχόλιο του συντάκτη που ἐπεδίωκε ἐπὶ κλήση στο συναίσθημα των ἀναγνωστῶν: «Ἐκεῖ εἶδον κόρην ἀσκεπῆ καὶ ἀποθνήσκουσαν ἐκ τοῦ ψύχους τῆς παγερᾶς ἐκείνης νυκτὸς· δὲν εἶχον πρόχειρα τὰ μέσα τῆς περιθάψεως, ἐκάθησα πλησίον της, τὴν ἀφήκα νὰ κλίνη τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῶν γονάτων μου καὶ τὴν ἐσκέπασα με τὸν τζουμπέ μου [= παλτό]. –Ὅποια θεῖα εἰκὼν καὶ ποῖα οὐράνια ὄνειρα θὰ ἔβλεπεν ἄρά γε ἡ κόρη αὐτὴ ἔχουσα προσκεφάλαιον τὰ σεβαστὰ τοῦ ἐπισκόπου γόνατα καὶ σκέπασμα τὸ ἅγιον ἔνδυμά του!». (εφ. Ἀκρόπολις, «Ο ΣΕΒ. ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ ΕΙΣ ΑΘΗΝΑΣ. ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ ΑΦΗΓΗΣΙΣ», αρ. 5348, Πέμπτη 30 Ἰανουαρίου 1897, 2).

Στις ἀρχὲς Φεβρουαρίου ἡ ἰδία ἐφημερίδα δημοσίευε σκίτσο του Ευμενίου καὶ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ του γραμμὴν στὶς 30 Ἰανουαρίου, τὴν ὁποῖα δημοσιοποίησε ὕστερα ἀπὸ τὴν προκλητικὴ δὴλωση του υφυπουργοῦ Ἐξωτερικῶν τῆς Ἀγγλίας Κουρζὼν στὴ Βουλὴ των Κοινοτήτων «[...] ὅτι σφαγαὶ δὲν ἐγένοντο ἐν Χανίοις, ὅτι διακόσμαι μόνον οἰκίαι ἐπυρπολήθησαν καὶ ὅτι ἡ διαγωγὴ τοῦ στρατοῦ ὑπῆρξεν ἀξιοθαύμαστος [...]». Κατὰ τὴ γνώμη του Ευμενίου ἐπρόκειτο

για προμελετημένο σχέδιο σφαγής των Χριστιανών με αφορμή την εφαρμογή του νέου νόμου για τη Χωροφυλακή. Στις 19 προς 20 Ιανουαρίου είχε προηγηθεί η έφοδος τουρκικού όχλου και ο εμπρησμός του Γαλατά, ενώ στις 21 και 22 του μηνός ο εξοπλισμός του συρφετού από τους μπέηδες. Για το γεγονός ο ίδιος μαρτυρεί στην επιστολή τη σύμπραξή του με τον Επίσκοπο Κυδωνίας Νικηφόρο έναντι των αρχών χωρίς αποτέλεσμα: «*Επί τοῦ ἀντικειμένου τούτου ἐσπεύσαμεν νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν τῆς Διοικήσεως μετὰ τῆς ἀπαιτουμένης εὐπρεπείας ἡμεῖς τε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας*» (εφ. Ακρόπολις, «Ο ΣΕΒ. ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΛΑΜΠΗΣ ΚΑΙ ΣΦΑΚΙΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ Α.Ε. ΤΟΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΠΡΕΣΒΥΝ ΤΗΣ ΑΓΓΛΙΑΣ. ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ κ. ΚΟΥΡΖΩΝ», αρ. 5350, Σάββατον, 1 Φεβρουαρίου 1897, 2).

Παράλληλα με την είδηση του βομβαρδισμού του Ακρωτηρίου και του ηρωικού, διά του κορμού τού τότε ακόμη άγνωστου ήρωα Σπύρου Καγιαλέ (Καγιαλεδάκη), κυματισμού της σημαίας (βλ. λ.χ. εφ. Ακρόπολις, «ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΤΟΛΩΝ» και «Η ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΙΔΗΣΙΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΟΒΟΛΙΣΜΟΥ», Δευτέρα 10 Φεβρουαρίου 1897, Α΄ ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ και «Η ΠΡΩΤΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΥ», Σάββατον 15 Φεβρουαρίου 1897, ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ), ο Ευμένιος εμφανίζεται να τηρεί την υπόσχεσή του επιστρέφοντας στη νήσο με πλοίο που μετέφερε πολεμοφόδια: «*Τὸ “Λαύριον” τὸ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων συλληφθὲν ἀνήκει εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Κρητῶν. Δι’ αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Μαΐου ἐξετελέσθησαν πλείονες τῶν δέκα πλόων καὶ ἤδη τέσσαρες. –Μετέβαιναν εἰς Μονὴν Πρέβελι τοῦ τμήματος Ρεθύμνης πλήρες φορτίον ὄπλων καὶ πολεμοφοδίων. Εἰς αὐτὸ ὑπῆρχεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λάμπης καὶ Σφακίων κ. Εὐμένιος, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Χατζιδάκις καὶ ἄλλοι. Τὸ φορτίον ἀπεβίβασεν εἰς τὸν πρὸν ὄν ὄρον, ἀλλὰ μεταβαῖνον εἰς τὸ τμήμα Χανίων διὰ ν’ ἀποβιβάσῃ σκηνὰς τοῦ στρατοῦ συνελήφθη.*» (εφ. Ακρόπολις, «ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΤΟΛΩΝ», Δευτέρα 10 Φεβρουαρίου 1897, Α΄ ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ).

Η ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΟΥ ΚΥΔΩΝΙΑΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ ΚΑΤΑΦΥΓΗ ΤΟΥ ΣΕ ΠΛΟΙΟ

Από την άλλη ο 62χρονος Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρος αρνήθηκε να εγκαταλείψει εντελώς τη νήσο καταφεύγοντας την τελευταία στιγμή για προστασία σε πλοίο: «*Μετὰ κόπου ὁ κ. Πρόξενος ἠδυνήθη νὰ πείσῃ τὸν Ἐπίσκοπον νὰ ἐπιβιβασθῆ τῆς Μυκάλης, ἀφ’ οὔ ἐπ’ οὐδενὶ λόγῳ δέχεται νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Κρήτην. Ἄνὴρ ἀφωσιωμένος εἰς τὸ καθῆκον ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας θεωρεῖ ἀνάξιον τῆς ἀποστολῆς του νὰ ἐγκαταλείπῃ τὴν Κρήτην, καθ’ ὃν χρόνον τὸ ποιμνίον του ἀγωνίζεται ἀγῶνα ὑπάρξεως. Κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας τῶν δοκιμασιῶν ἐπεδείξατο καρτερίαν καὶ αὐταπάρνησιν ἀπαράμιλλον. Τύπος ἀληθῆς Ἐπισκόπου οἷον ἐζωγράφισεν αὐτὸν ὁ Οὐγκὼ εἰς τοὺς Ἀθλίους του.*» Ο συντάκτης κατέθεσε τη μαρτυρία του για την αποχώρηση του Νικηφόρου μαζί με 500 πρόσφυγες, οι οποίοι παρά τη δυστυχία τους στη θέα της γαλανόλευκης των άλλων ελληνικών πλοίων ξέσπασαν σε ζητωκραυγές υπέρ της Ένωσης και του Έθνους: «*Μετὰ τοῦ Ἐπισκόπου ὕστατος πάντων τῶν προσφύγων ἐπιβαίνω καὶ ἐγὼ τῆς ἐλληνικῆς λέμβου καὶ φέρομαι ἐπὶ τῆς “Ἀθηνᾶς” τοῦ Τζῶν, ἐφ’ ἧς ἐπεβιβάσθησαν περὶ τὰ 500 γυναικόπαιδα.*» (εφ. Ακρόπολις, «ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΕΙΔΙΚΟΥ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΤΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ: Ὁ ἐπίσκοπος – Συγκινητικαὶ σκηναί», αρ. 5347, Τετάρτη 29 Ιανουαρίου 1897, 2). Παρά τις δραματικές εξελίξεις στα μέσα Φεβρουαρίου καταγράφεται ότι «*Ο Ἐπίσκοπος*

Κυδωνίας παραμένει πάντοτε εις Χανία ὅπως φροντίζη περὶ φρουρήσεως τῶν ὀρθοδόξων ναῶν, διότι ἡ ἁγία Ρωσσία οὐδεμίαν περὶ αὐτῶν ἐξεδήλωσε μέριμναν» (εφ. Ακρόπολις, «Η ΠΡΩΤΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΟΜΒΑΡΔΙΣΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΡΩΜΑΤΟΣ ΤΗΣ “ΜΥΚΑΛΗΣ”», αρ. 5364, 16 Φεβρουαρίου 1897, 2).

Ὡστόσο παρόλο που ο σπουδαγμένος στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης Νικηφόρος Ζαχαριάδης (1835-1913) (Νανάκης 1992, 54-55, 2004, 238) δεν μετακινήθηκε προς την Αθήνα, η φήμη του ταξίδευε διά της εφημερίδος που εξυμνούσε τον άνδρα με αφορμή την είδηση ότι στον Πειραιά είχε αφιχθεί η οικογένειά του: *«Δὲν γνωρίζομεν ἂν οἱ ἀρμόδιοι ἔμαθαν ὅτι μεταξύ τῶν ἑκατοντάδων προσφύγων τοῦ Πειραιῶς συγκαταλέγεται καὶ ἡ τιμημένη οἰκογένεια ἡρωικοῦ προμάχου Κρητός, τοῦ κρατοῦντος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸν σταυρόν, διὰ τῆς ἄλλης τὸ ὄπλον, τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κυδωνίας Νικηφόρου. Ὅλοι πέρυσι κατὰ τὰς σφαγὰς τοῦ Μαΐου ἐθαύμασαν τὴν ἀνδρικήν καὶ μετ’ αὐταπαρνήσεως διαγωγὴν τοῦ ἀνδρός, ὅταν οὗτος προκινδυνεύων ἔσωζε πολλὰς Χριστιανῶν ψυχὰς, καὶ τώρα ὁ ἀτρόμητος κληρικὸς μαζὺ μὲ τὸν ἰσάξιον συνάδελφόν του Σεβ. Λάμπης Σφακίων κατὰ τὰς φρικαλέας ἡμέρας τῆς καταστροφῆς τῶν Χανίων ἐπέδειξε σθένος ψυχῆς καὶ χριστιανικὸν μεγαλεῖον τὸ ὅποῖον τὸν ἐξύψωσεν εἰς παρήγορον ἄγγελον εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἀπηλπισμένων Χριστιανῶν. [...] Ἄλλ’ ἐλπίζομεν ὅτι στιγμὴν δὲν θὰ χάσουν οἱ ἀρμόδιοι καὶ θὰ σπεύσουν νὰ περιθάψουν τὴν οἰκογένειαν τοῦ πρώτου ἱεράρχου τῆς Κρήτης ὅπως καὶ ὅπου πρέπει»*. Σύμφωνα με ἄλλη ανταπόκριση ο αριθμός των προσφύγων στο επίνειο της Αθήνας είχε ἀνέλθει στα μέσα Φεβρουαρίου στις 8.000 (εφ. Ακρόπολις, «ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ: Οἱ πρόσφυγες εἰς τὸν Πειραιᾶ», αρ. 5363, Σάββατον 15 Φεβρουαρίου 1897, 2).

Λίγο αργότερα ο Νικηφόρος εμφανίζεται να μετακινείται ἀπὸ τον εκκλησιαστικὸν ρόλο και προσλαμβάνει εθνοπατριωτικὸν παραπέμποντας σε ἱεράρχες της Επανάστασης του 1821: *«Ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίων καὶ Ἀποκορώνου κ. Νικηφόρος παραδίδων τὴν σημαίαν εἰς τοὺς Ἕλληνας Κρήτας τοὺς προσεφώνησεν, ἐνῶ ἀπεκαλύφθησαν ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἀξιωματικοὶ καὶ οἱ ναῦται, συστήσας εἰς αὐτοὺς ἀνδρείαν καὶ σύνεσιν»*. Το ἦθος του ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν σύσταση για σεβασμὸν τῆς ζωῆς και τῆς τιμῆς των αιχμαλώτων, για να υπάρχει διάκριση τῆς ἐλληνικῆς ἀπὸ τὴν τουρκικὴν ἐξουσία (εφ. Ακρόπολις, «ΥΨΗΛΟΙ ΛΟΓΟΙ ΚΡΗΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ», αρ. 5355, Πέμπτη 6 Φεβρουαρίου, 3). Σύμφωνα με ανταπόκριση τῆς 3ης Φεβρουαρίου ο ἱεράρχης ἀναλαμβάνει ηγετικὸν ρόλο και στὴν ἐκστρατεία που ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Μονὴ Γωνιάς ἀποδίδοντας σε αὐτὴν και θρησκευτικὸν χαρακτήρα: *«[...] Ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Θεοφ. Νικηφόρος ἐλθὼν ἀπὸ τῆς “Υδρας”, ἤτις ναυλοχεῖ πρὸ τῆς Μονῆς ἀποτείνει προσλαλιὰν παραινετικὴν εἰς τὰ πλήθη συνιστῶν αὐτοῖς ὁμόνοιαν, πειθαρχίαν, γενναιότητα πρὸς τοὺς ἐχθρούς. Τὸ τέλος τῆς προσλαλιᾶς ἐπισφραγίζουν μυριάδες ζήτω ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, ὑπὲρ τοῦ Ἑθνους, ὑπὲρ τοῦ Βασιλέως. Ὁ στρατὸς ἐκκινεῖ. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ! φωνοῦσι πάντες [...]»* (εφ. Ακρόπολις, «ΠΡΟ ΤΩΝ ΜΑΧΩΝ», αρ. 5361, Πέμπτη 13 Φεβρουαρίου 1897, 1). Ἢδη στὴν παραλία του Κολυμβαρίου μετὰ τὴν ἀποβίβαση των πολεμοφοδίων ἀπὸ τὸ πλοῖο «Θεσσαλία» και τὴν ὑψωση των σημαίων ἀπὸ τους ἀρχηγούς οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς *«ἠυλόγουν τὰ ἅγια λάβαρα, τὰ σύμβολα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ τοῦ ἐθνικοῦ μεγαλείου»* ἐν μέσῳ ζητωκραυγῶν ἀπὸ τὰ συγκεντρωθέντα πλήθη (εφ. Ακρόπολις, «ΑΠΟ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝ ΤΗΣ ΑΠΟΒΙΒΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ», αρ. 5354, Τετάρτη 5 Φεβρουαρίου 1897, 1). Η ενεργὸς ἀνάμιξη του 62χρονου τότε Νικηφόρου στὴν ὑπὸ ἐξέλιξη ἐπανάσταση

αποδεικνύεται είτε από την αλληλογραφία του με σημαίνοντες πρωταγωνιστές των γεγονότων (Νανάκης 1998, 39-112 και 2013, 395-400), είτε από τα διαβήματά του στις προξενικές αρχές (βλ. λ.χ. εφ. *Ακρόπολις*, «ΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΚΑΙ Η ΡΩΣΣΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ», αρ. 5335, Παρασκευή 17 Ιανουαρίου 1897, 2).

Η ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΓΕΩΡΓΙΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟ ΘΕΟΔΩΡΟ ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗ

Σε ακρόαση που επέτυχαν ενώπιον του Γεωργίου Α΄ ο Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος Καστρινογιαννάκης και οι Σφακιανάκης, Σταυράκης και Παπαδάκης, που αποτελούσαν την επιτροπή των αντιπροσώπων του Κρητικού λαού, του επέδωσαν το ψήφισμα της Ενώσεως και τις διαμαρτυρίες κατά της Αυτονομίας. Στην εκτίμηση του βασιλέως ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις, αν και παρέμεναν άκαμπτες, θα κάμπτονταν με την επιμονή των Κρητών και την παράταση της καταστάσεως επί δύο τρεις μήνες, «*Τὰ μέλη τῆς Κρητικῆς Ἐπιτροπῆς μετὰ συγκινήσεως καὶ πόνου διεβεβαίωσαν τὸν Βασιλέα ὅτι οἱ Κρηῖτες χάριν τοῦ τελικοῦ σκοποῦ τῆς Ἐνώσεως εἶνε ἔτοιμοι νὰ θυσιάσθωῦν μέχρι ἑνός*». Στη συνέχεια το αποκαλυπτικό άρθρο της συνομιλίας φανέρωνε τις εκτιμήσεις του ανώτατου πολιτειακού άρχοντος για αποτυχία κάθε απόπειρας των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων «*περὶ ἐφαρμογῆς παρομοίου πολιτεύματος*», όπως και οι προηγούμενες «*κατέληξαν εἰς καταστροφὴν*». Τα μέλη της επιτροπής εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη του Κρητικού λαού προς τον βασιλέα και τον διαβεβαίωσαν ότι στις ενέργειές του βάσιζαν όλες τις ελπίδες τους και ότι θα εξακολουθούσαν να αγωνίζονται «*μέχρις ἐσχάτων*».

Η ίδια επιτροπή έγινε δεκτή και από τον πρωθυπουργό Δηλιγιάννη που μετά από μακρά συνομιλία διαβεβαίωσε ότι η Κυβέρνηση θα επεδίωκε «*ἀντὶ πάσης θυσίας τὴν αἰσίαν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἀγῶνος*», ενώ δεν απέκρυψε και τις μεγάλες δυσχέρειές του εξαιτίας της επίμονης αντίστασης των Δυνάμεων της Ευρώπης. Κατά τις πληροφορίες του συντάκτη η επιτροπή σε αντιδιαστολή με τις άριστες εντυπώσεις που απεκόμισε από τη συνάντηση με τον βασιλέα θεώρησε την απάντηση του Δηλιγιάννη «*ὀλίγον χλιαράν*» (εφ. *Ακρόπολις*, «ΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΠΑΡΑ ΤΩ ΒΑΣΙΛΕΙ. ΤΙ ΕΙΠΕΝ Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ», «ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΡΗΤΑΣ» και «Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ ΠΑΡΑ ΤΩ Κ. ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΩ», αρ. 5366, Τρίτη 18 Φεβρουαρίου 1897, 2 και 4).

Πριν τις υψηλές αυτές συναντήσεις ο Διονύσιος καταγράφεται στη συνείδηση του αθηναϊκού αναγνωστικού κοινού ως ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της ιεραρχίας της Κρήτης που τελεί μνημόσυνο στον Μητροπολιτικό Ναό της Αγίας Τριάδος Πειραιά, όπου είχε στηθεί κενοτάφιο με τις επιγραφές «*Τοῖς ἐν Κρήτῃ ἠρωϊκῶς πεσοῦσι*» και «*Βουκολιαῖς, Ἀγυιά, Ἀκρωτήρι*», στολισμένο με πέντε στεφάνους (εφ. *Ακρόπολις*, «ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ: Μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν πεσόντων ἐν Κρήτῃ», αρ. 5365, Δευτέρα 17 Φεβρουαρίου 1897, 2-3). Το μνημόσυνο είχε προαναγγελθεῖ αρχικά να τελεστεί στον ναῖσκο του Πεδίου του Άρεως, όπου ήταν και ο τάφος του πεσόντος υπολοχαγού πυροβολικού στη μάχη του Βαφέ Αλέξανδρου Πραΐδη (12 Οκτωβρίου 1866), ενώ αναγγέλθηκε η προσφορά φιλόπατρη για ανέγερση μαρμάρινου λείοντος στον βομβαρδισμένο λόφο από τον στόλο των Ευρωπαίων που είχαν ως στόχο την ελληνική σημαία: «*[...] θὰ χοροστατίσουν δέ*

οί επίσκοποι Κρήτης. Τὸ μνημόσυνον τοιουτοτρόπως θα ἔχη καὶ πολιτικὴν χροιάν» (εφ. Ακρόπολις, «ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΩΡΑ: Μνημόσυνον εἰς τοὺς πεσόντας ἐν Κρήτῃ – Ὁ λέων τοῦ Ἀκρωτηρίου.», αρ. 5360, Τετάρτη 12 Φεβρουαρίου 1897, 3). Ἡ μεταφορά του τόπου τέλεσης της ακολουθίας ἀπὸ το κέντρο της Αθήνας στον Πειραιά πρέπει νὰ ἐγίνε για προληπτικούς λόγους οὕτως ὥστε νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ μετατροπὴ μίας θρησκευτικῆς τελετῆς σε διαδήλωση διαμαρτυρίας των προσφύγων καὶ των Κρητῶν της Αθήνας στα ἀνάκτορα, τὴ βουλή καὶ τις πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων, ὅπως ἐγίνε τις προηγούμενες ἡμέρες: «Τὴν ἐπιούσαν ἤδη τῆς ἀγγελίας τοῦ βομβαρδισμοῦ τῶν ἐπαναστατῶν ὑπὸ τῶν στόλων οἱ ἐνταῦθα πρόσφυγες Κρηῖτες συνῆλθον εἰς πολυπληθὲς συλλαλητήριον εἰς τὸ πεδῖον τοῦ Ἄρεως, ὅπου συνέταξαν καὶ διεβίβασαν ἔκκλησιν πρὸς τὸν λαὸν τῆς Εὐρώπης καὶ Ἀμερικῆς διαμαρτυρόμενοι διὰ τὴν πρωτοφανῆ διαγωγὴν τῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων ἀπέναντι Χριστιανῶν ἡρωϊκῶς ἀγωνιζομένων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των» (εφ. Ακρόπολις, «ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ: Διαμαρτύρησις τῶν προσφύγων Κρητῶν» καὶ «Ἡ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΗΣΙΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΣ ΛΑΟΥΣ», αρ. 5364, Κυριακὴ 16 Φεβρουαρίου 1897, 3). Ὁ Διονύσιος (1856-1910), ἑτεροθαλὴς ἀδελφὸς τοῦ τότε Μητροπολίτη Κρήτης Τιμοθέου, γνωρίζει καλὰ τὴν πρωτεύουσα καὶ τὴν πολιτικὴ της σκηνή, καθὼς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σχολὴ του Τιμίου Σταυροῦ στα Ἱεροσόλυμα εἶχε σπουδάσει καὶ στὴ Θεολογικὴ Αθηνῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διπλωματία ἔχοντας πρωταγωνιστήσῃ ἤδη στὸ ἐπισκοπικὸ ζήτημα, ὅπως θα πρᾶξει καὶ στὸ επικείμενο μητροπολιτικὸ (Γρατσέας 1964, 47· Νανάκης 1992, 128-149, 1995, 91-98, 2004, 235)· επομένως ἀντιπροτείνεται ὡς μέρος τέλεσης ὁ Πειραιάς, ὅπου ἦταν συγκεντρωμένος ὁ κύριος ὄγκος των προσφύγων Κρητῶν οὕτως ὥστε νὰ προσέλθουν περισσότεροι ἐξ αὐτῶν ἐντὸς καὶ πέριξ του Ναοῦ. Ἄλλωστε ἀναμενόταν ἀπὸ ὥρα σε ὥρα ἡ ἀφίξη του ἀδελφοῦ του Μητροπολίτη Κρήτης Τιμοθέου, του οποῖου ἡ κατάσταση υγείας ἐπιδεινώθηκε κατὰ τὴ μετάβασή του ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο στὴν ἐλεύθερη Ελλάδα καὶ δὲν θα ἦταν ἀναστρέψιμη. Ἐκτὸς ἀπὸ τις ἀνθρώπινες στιγμὲς μεταξύ τους ἡ υποδοχὴ του ετοιμοθάνατου ιεράρχη ὡς ἥρωα της μαρτυρικῆς νήσου ἐνδεχομένως θα προκαλοῦσε καὶ τὴ λαϊκὴ διὰ βοῆς ἀπαίτηση για τὴν ἀναγκαία σκυτάλη διαδοχῆς καὶ τὴ συνακόλουθη ἐπιδοκιμασία στὸ πρόσωπο του Διονυσίου που ἐπέλεξε νὰ προΐσταται στὸ μνημόσυνο.

Ἡ ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΚΑΙ Ἡ ΕΚΔΗΜΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΚΡΗΤΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΥ ΚΑΣΤΡΙΝΟΓΙΑΝΝΑΚΗ ΣΤΟΝ ΠΕΙΡΑΙΑ

Οἱ τραγικὲς ἐξελίξεις προκαλοῦν τὴν ἐσπευσμένη μετάβαση του ἐξασθενημένου Μητροπολίτη Κρήτης Τιμοθέου στὴν πρωτεύουσα του βασιλείου για διαβουλεύσεις με τους ἀνώτατους ἀρχοντες ἀλλὰ καὶ τὴν πρόωρη θανή του. Σύμφωνα ὅμως με ἰδιαιτέρου τηλεγράφημα ἀπὸ τὴ Σύρο ἀναφέρεται μεταξύ ἄλλων λακωνικὰ καὶ ευσχῆμως: «Ὁ Μητροπολίτης Ἡρακλείου πνέει τὰ λoίσθια» (εφ. Ακρόπολις, «Ἡ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΕἰΣ ΤΟ ΗΡΑΚΛΕΙΟΝ ΚΑΙ ΡΕΘΥΜΝΟΝ – ΣΦΑΓΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ», αρ. 5359, Δευτέρα 10 Φεβρουαρίου 1897, 3). Ὁ ἴδιος εἶχε προλάβει νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τον ἀνταποκριτὴ των «Καιρῶν» στα Χανιά Μπάουτσερ καὶ νὰ ἐπιτύχει τὴ διάψευση ἀπὸ τον ἴδιο τηλεγράφημάτος του για τὴ διάπραξη φόνων Τούρκων ἀπὸ τους Χριστιανούς της Σητείας (εφ. Ακρόπολις, «ΑΛΛΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ: Τί ἔπαθεν ὁ κ. Μπάουτσερ – Διεψεύσθη καὶ διεύψεσε», αρ. 5363, Σάββατον 15 Φεβρουαρίου 1897, 2).

Στις 19 Φεβρουαρίου η εφημερίδα δημοσίευσε στο πρωτοσέλιδό της σκίτσο, στο οποίο απεικονιζόταν «Ο ΑΠΟΘΑΝΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ», ενώ ακολουθούσε σε επόμενη σελίδα σύντομο βιογραφικό με τις σπουδές του στη Χάλκη και την Αθήνα και την εκκλησιαστική του διαδρομή. Το σημαντικό στοιχείο που δημοσιεύεται είναι ότι ήταν γνωστό πως «ἔπασχε πρὸ πολλοῦ ἐκ καρδιακοῦ νοσήματος: Καθ' ἣν στιγμήν τὸ ἀτμόπλοιο εἰσήρχετο εἰς τὸν λιμένα ἔπαθεν ἐξ ἐγκεφαλικῆς συμφορήσεως καὶ ἔμεινεν ἀναίσθητος, ἐκ τῆς συγκινήσεως ἴσως ὅτι ἀντίκρουζεν ἀκτὴν Ἑλληνικὴν ἐλευθέραν. Κατὰ τὴν 1 μ.μ. ἀναίσθητον οὕτω τὸν μετέφεραν εἰς τὸ ξενοδοχεῖον "Ὁ Πειραιεῦς" ὅπου ἀνεπαύθη ἐν Κυρίῳ. [...] ἀνεξάντλητος εἰς περιποιήσεις ἦτο καὶ ὁ ἑτεροθαλῆς αὐτοῦ ἀδελφὸς ἐπίσκοπος Ρεθύμνης Διονύσιος. –Ὁ θάνατός του γενικῶς ἐπροξένησε λύπην, ἰδίως ὅμως εἰς τοὺς Κρητάς, διότι ἦτο τύπος πράου καὶ ἐναρέτου ἱεράρχου, περικοσμούμενος ἀπὸ ἀρετὰς χριστιανικωτάτας. Ἀνῆκεν εἰς οἰκογένειαν Κρητικὴν καλὴν καὶ διακρινομένην καὶ ὁ πατήρ του εἶχεν ἀποθάνει κατὰ τὸ 1866 διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως. Τὴν ὥραν ποῦ ἔμπαιναν εἰς τὸν λιμένα προτοῦ προσβληθῆ ἔζητησε νὰ τοῦ δείξουν τὰ θωρηκτά μας. Καὶ εἰς τὴν Κρήτην δὲ ὅταν εἶχε μάθει ὅτι Ἑλληνικὸς στρατὸς ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν νῆσον διὰ νὰ τὴν καταλάβῃ ἔκλαιε σὰν μωρὸ παιδί ἐκ συγκινήσεως. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἐθμελιώθη μεγίστη ἐν Ἡρακλείῳ ἐκκλησία ἢ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, διὰ τὴν ὁποίαν κατέβαλε κόπους ὑπερανθρώπους. Καὶ διὰ νὰ μὴν τὴν ἴδη καταστρεφόμενην μὲ τὰς τελευταίας ταραχὰς ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἔμεινεν αὐτὸς ἐκεῖ πιστὸς φύλαξ αὐτῆς, ἀψηφῶν τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Τούρκων, τελευταῖος ὄλων ἀπελθῶν ἐκεῖθεν [...]» (εφ. Ακρόπολις, «Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΡΗΤΗΣ», αρ. 5367, Τετάρτη 19 Φεβρουαρίου 1897, 1 και 3).

Με την αναγγελία της θανάτου του κοσμοπλημμύρα κατέκλυσε το ξενοδοχείο, οι καμπάνες Αθηνών και Πειραιώς κτυπούσαν πένθιμα, σημαίες αναρτήθηκαν μεσίστιες, ενώ το σκίνωμα μεταφέρθηκε αρχικώς στην Αγία Τριάδα για τρισάγιο και μετέπειτα στον Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών. Η κηδεία τελέστηκε στις 19 Φεβρουαρίου με δημόσια δαπάνη και στον νεκρό αποδόθηκαν τιμές αντιστρατήγου. Στη νεκρώσιμη ακολουθία παρέστη ο βασιλεύς μαζί με τον διάδοχο Κωνσταντίνο και εκφωνήθηκε επικήδειος από τον Μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιο, ενώ στο νεκροταφείο ο Αντώνιος Παπαδάκης, ιατρός και τμηματάρχης του Υπουργείου των Εσωτερικών, στον αποχαιρετιστήριο λόγο του με την τριπλή επανάληψη του ρήματος «ἔρχεται» τόνισε την εκούσια μετακίνηση του Τιμοθέου στην πρωτεύουσα του ελεύθερου κράτους προτείνοντας ενώπιον του σκηνώματός του τη δόση ὄρκου για «τὸ ἐθνικὸν πρόγραμμα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, "Ἐνωσιν μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἢ θάνατον"» (εφ. Ακρόπολις, «Η ΚΗΔΕΙΑ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΡΗΤΗΣ» και «ΑΝΤΩΝΙΟΥ Ε. ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΕΙΣ Τὸν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην τῆς Κρήτης ΤΙΜΟΘΕΟΝ», αρ. 5368, Πέμπτη 20 Φεβρουαρίου 1897, 3).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ – ΕΠΙΛΟΓΙΚΑ

α. Η απροκάλυπτη στροφή των αρχιερέων της Κρήτης προς την Αθήνα δεν είναι άμοιρη με την έντονη αμφισβήτηση και αναταραχή στους κόλπους της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας που οδήγησε στην παραίτηση του Οικουμενικού Πατριάρχη Ανθίμου Ζ΄ στις 29 Ιανουαρίου 1897 (εφ. Ακρόπολις, «Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΕΠΙΜΕΝΕΙ» και «ΤΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ – Η ΑΛΗΘΗΣ ΑΦΟΡΜΗ – ΡΗΞΙΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ», αρ. 5343, Σάββατον 25 Ιανουαρίου 1897, 3· «Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΑΡΗΤΗΘΗΝ», αρ. 5348, Πέμπτη 30 Ιανουαρίου 1897, 3). Η έναρξη ενός νέου ιδιότυπου

προεκλογικού αγώνα για την επαναφορά ή μη στον Οικουμενικό Θρόνο του εφησυχάζοντος στο Άγιον Όρος πρώην Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Γ', θα επηρέαζε και την Εκκλησία της Κρήτης την επόμενη ημέρα, όταν το ενδεχόμενο της εκδημίας του Μητροπολίτη ήταν ορατό στον ορίζοντα. Η χρόνια ασθένεια του Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη και η επιδείνωση της υγείας του παράλληλα με τα δραματικά γεγονότα της μεγαλονήσου ήταν φυσιολογικό να οδηγήσει επίδοξους διαδόχους του σε συνομιλίες στην πρωτεύουσα του βασιλείου με τους ανώτατους άρχοντες, τον βασιλέα Γεώργιο και τον πρωθυπουργό Δηλιγιάννη, σε περίπτωση που αυτοί μέσω της Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως επηρέαζαν την επερχόμενη Μητροπολιτική εκλογή από τον νέο Πατριάρχη και την περί αυτόν Πατριαρχική Σύνοδο στο Φανάρι. Και παρά την επιτυχή συμπερίληψη στο τριπρόσωπο του πρώην Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' επρόκειτο να εκλεγεί τοποτηρητής, ο από Εφέσου Κωνσταντίνος Ε' ως επιλογή της αντιβασιμικής παράταξης.

β. Αποδεικνύεται από τα προαναφερθέντα ότι σε αυτή τη φάση ο Γαβριηλίδης και η εφημερίδα του ευνοούν περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση τον Επίσκοπο Λάμπης και Σφακίων Ευμένιο Ξηρουδάκη που ταυτίστηκε στον εκκλησιαστικό χώρο με τους αντιβασιμικούς και αργότερα στην πολιτική με τους βασιλόφρονες και ως δεύτερη επιλογή τον ωριμότερο Κυδωνίας Νικηφόρο Ζαχαριάδη, ενώ δεν γίνονται αντίστοιχα σχόλια ή αφιερώματα για τον κατά πολύ νεότερο Ρεθύμνης Διονύσιο Καστρινογιαννάκη που συγκαταλεγόταν στους ιωακειμικούς.

γ. Από τους εκκλησιαστικούς άνδρες που καταγράφονται από τη συγκεκριμένη εφημερίδα του Γαβριηλίδη ο Ευμένιος μέσω της συνέντευξης αλλά και με τη δημοσιοποίηση της ανοικτής επιστολής και του σκίτσου του προβάλλει σθεναρά την υποψηφιότητά του για τον Μητροπολιτικό Θρόνο της Κρήτης για το εγγύς μέλλον. Ο Νικηφόρος από την άλλη δεν επιδιώκει άμεσα ο ίδιος τη δημοσιότητα, αλλά με τη μαχητική, θυσιαστική και ανιδιοτελή στάση του προκαλεί τη συγγραφή θετικών σχολίων. Στην περίπτωση του 41χρονου Διονυσίου με εξαίρεση το μνημόσυνο των πεσόντων, εμφανίζεται ότι δεν κινείται αυτόνομα αλλά οι ενέργειές του εντάσσονται στο πλαίσιο επίσημων επαφών επιτροπής Κρητών, μέσα στην οποία ο ίδιος δεν πρωτοστατεί αλλά αποτελεί μέρος της. Εν τέλει κατά την εκτίμησή μας ο Τιμόθεος Καστρινογιαννάκης αντιλαμβανόμενος τον επερχόμενο θάνατό του συνειδητά επιλέγει να μετακινηθεί και να εκπνεύσει στο ελεύθερο βασίλειο, ούτως ώστε να εσιτιάσει την προσοχή των αρχών και του λαού στο δράμα της Κρήτης, και με την απόδοση τιμών στο πρόσωπό του να υπηρετήσει ακόμη και με την εκδημία του το όραμα για την Ένωση με τη Μητέρα Ελλάδα.

δ. Ωστόσο μέσα από τον «πόλεμο του σκίτσου» καταγράφονται οι επιλογές μιας άλλης αντίπαλης εφημερίδας, της εφημερίδας *Εμπρός* του Δημήτριου Οικονόμου Καλαποθάκη (1865-1921) από την Αρεόπολη, υποστηρικτή του Χαρίλαου Τρικούπη μέχρι τον θάνατό του (30 Μαρτίου 1896): ένα έτος πριν σε διαδοχικά πρωτοσέλιδα εμφανίζεται αρχικά μόνος του «Ο ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΚΑΙ ΑΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ τῆ παρεμβάσει τοῦ ὀποίου ἐλύθη προχθές ἡ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν πολιορκία τοῦ Μυλοποτάμου» (εφ. *Εμπρός*, αρ. 74, Παρασκευή 24 Ιανουαρίου 1897, 1), στη συνέχεια «Ο ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΧΑΝΙΩΝ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ» μαζί όμως με τον Σωτ. Χ. Λάμπρο, πλωτάρχη του «Μιαούλη» και από κάτω του ο γενικός διοικητής Κρήτης Βέροβιτζ πασσάς (εφ. *Εμπρός*, αρ. 81, 31 Ιανουαρίου 1897, 1), ενώ στο τελευταίο προβάλλει ο «ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ» πλάι στον Αντώνιο Σαχτούρη, ακόλουθο του υπουργού Εξωτερικών και γραμματέα του αρχηγού του στρατού στην Κρήτη – συμπτωματικά από κάτω παρατίθεται συνέντευξη

του Διονυσίου για την κατάσταση του Ρεθύμνου ύστερα από περιγραφή του, σύμφωνα με την οποία «*εἶνε νέος, γιγάντιος τὸ ἀνάστημα, ὠραῖος ἀνὴρ μὲ βαθὺν ξανθὸν πώγωννα*», «*τοῦ ὁποῖου τὸ μέτωπον συνωφρυώθη*» όταν ρωτήθηκε για τη στάση της Αγγλίας (εφ. *Εμπρός*, αρ. 85, Τρίτη 4 Φεβρουαρίου 1897, 1) (βλ. και Νικολακάκης 2003, 136, 163, 174). Ο πρωταγωνιστικός ρόλος και η προβολή των προαναφερθέντων ανώτατων κληρικών στα παραπάνω έντυπα έχει ανιχνευθεί και στη βραχύβια εφημερίδα «*Ἡ φωνὴ τῶν ὑποδούλων*» του Γεωργίου Στρατηγάκη στις αρχές του 1890 (Τζιερτζής 2013).

Δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι οι ιεράρχες της Κρήτης, μη εξαιρουμένου και του Μητροπολίτη Τιμοθέου, ακολουθούν και συνοδεύουν μεγάλα προσφυγικά ρεύματα από τη μεγαλόνησο που βρίσκουν καταφύγιο στα νησιά του Αιγαίου και τον Πειραιά για να γλιτώσουν από τις σφαγές των τουρκικών στρατευμάτων. Οι παρεμβάσεις των Κρητών Επισκόπων προς το κέντρο λήψης των αποφάσεων, την Αθήνα, θα πρέπει να συνεξεταστούν και με την αλλαγή στάσης της ελληνικής κυβερνήσεως, την αποστολή στρατιωτικών αποσπασμάτων, πολεμοφοδίων και τροφίμων στη νήσο παράλληλα με τη λύση της αυτονομίας από τις Μεγάλες Δυνάμεις (λ.χ. εφ. *Ακρόπολις*, «Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ Ο Κ. ΔΗΛΙΓΙΑΝΝΗΣ – ΟΙ ΔΙΣΤΑΓΜΟΙ ΤΟΥ ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΟΝ (sic)», αρ. 5352, Δευτέρα 3 Φεβρουαρίου 1897· «Η ΠΕΡΙ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΠΡΟΤΑΣΙΣ ΤΟΥ ΣΩΛΣΒΑΡΥ», αρ. 5365, Δευτέρα 17 Φεβρουαρίου 1897, 2· «Η ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΡΩΣΣΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ – ΑΥΣΤΗΡΑ ΠΙΕΣΙΣ – ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΥΠΟ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΝ ΤΟΥ ΣΟΥΛΤΑΝΟΥ», αρ. 5367, Τετάρτη 19 Φεβρουαρίου 1897, 1-2). Στην εθνική προσπάθεια συμπαρατάχθηκε και ο πνευματικός κόσμος διαλαλώντας τον πόθο της Ένωσης, όπως λ.χ. ο Κωστής Παλαμάς στην τελευταία προφητική στροφή επίκαιρου στιχουργήματος («*Ἵ Κρήτη, ὅπως ὀλόχαρα σὲ βλέπουν / Τὰ μάτια τὰ θεϊκὰ τῆς Φαντασίας, / Ἄμποτε καὶ τὰ μάτια τὰ δικά μας / Νὰ σὲ ἰδοῦν τῆς ἐλεύθερης πατρίδας / Τρανὴ κορῶνα!*», εφ. *Ακρόπολις*, «Η ΚΡΗΤΗ», αρ. 5348, Πέμπτη 30 Ιανουαρίου 1897, 1), ο Ιωάννης Πολέμης σε ποίημα που απήγγειλε στον «Παρνασσό» (εφ. *Ακρόπολις*, «ΧΑΜΕΝΟΣ ΧΟΡΟΣ», αρ. 5349, Παρασκευή 31 Ιανουαρίου 1897, ΗΜΙΦΥΛΛΟΝ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ), ή ο Αργύρης Εφταλιώτης (εφ. *Ακρόπολις*, «ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ», αρ. 5364, Κυριακή 16 Φεβρουαρίου 1897, 1). Ο ατυχής ελληνοτουρκικός πόλεμος προαναγγέλλεται στον Τύπο (εφ. *Ακρόπολις*, «ΝΑ ΚΑΤΑΛΑΒΟΥΝ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑΝ ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΕΙ Η ΓΕΡΜΑΝΙΑ», αρ. 5364, Κυριακή 16 Φεβρουαρίου 1897, 4· «ΑΙ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΙ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ – ΠΟΣΟΝ ΣΤΡΑΤΟΝ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΝΕΙ – ΑΚΡΙΒΕΙΣ ΑΡΙΘΜΟΙ», και «ΕΠΙΣΤΡΑΤΕΥΣΙΣ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΗΛΙΚΙΩΝ 87, 88, 89, 90. ΕΝΤΟΣ 3 ΗΜΕΡΩΝ – ΕΜΠΡΟΣ ΟΙ ΕΦΕΔΡΟΙ!», αρ. 5369, 21 Φεβρουαρίου 1897, 2 και 3), ενώ δεν θα αργήσει η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας και η εκλογή του πρίγκιπα Γεωργίου ως υπάτου αρμοστή της Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημήτριος Αναστασόπουλος (1904), *Ο Γαβριηλίδης*, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου.
 Γεώργιος Γρατσέας (1964), «Διονύσιος 19», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 5, Αθήναι, Μαρτίνου, στ. 47.
 Θεοχάρης Δετοράκης (1986), *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα.

- Ανδρέας Νανάκης (1992), *Το επισκοπικό ζήτημα (1880-1882) και η Εκκλησία της Κρήτης*, Κατερίνη, Τέριος.
- Ανδρέας Νανάκης (1995), *Το μητροπολιτικό ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη, Επέκταση.
- Ανδρέας Νανάκης (1997), *Εκκλησιαστικά Κρήτης 19ος-20ός αιώνας*, Θεσσαλονίκη, Κυριακίδη.
- Ανδρέας Νανάκης (1998), *Η Εκκλησία της Κρήτης στην Επανάσταση του 1897-98: Από την εθναρχική στην εθνική συνείδηση*, Θεσσαλονίκη, Πουρναράς.
- Ανδρέας Νανάκης (2004), *Οικουμενικού Πατριαρχείου νεώτερα ιστορικά*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, University Studio Press/Έκφραση.
- Ανδρέας Νανάκης (2013), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο στην ύστερη Οθωμανική Αυτοκρατορία: από το Γένος και την Εθναρχία στο Έθνος*, Θεσσαλονίκη, Μπαρμπουνάκης.
- Δημήτριος Νικολακάκης (2003), *Η Κρητική Επανάσταση του 1897 από τις σελίδες του αθηναϊκού και ξένου τύπου*, Χανιά, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος».
- Κώστας Σαρδελής (2005), *Βλάσης Γαβριηλίδης, 1848-1920: Μεγάλος αναμορφωτής της ελληνικής δημοσιογραφίας και πνευματικός ηγέτης*, ΕΣΗΕΑ, Αθήνα.
- Θεόδωρος Συναδινός – Αγγελική Χατζημιχάλη (1929), *Βλάσης Γαβριηλίδης*, Αθήναι, Έκδοσις Πυρσού.
- Αθανάσιος Τζιερτζής (2013), «Η Εκκλησία Κρήτης στις αρχές του 1890 μέσα από φύλλα κρητικού εντύπου στο εθνικό κέντρο της Αθήνας: ο ρόλος του εκδότη Γεωργίου Στρατηγάκη και η σχέση του με τον Ελευθέριο Βενιζέλο», εισήγηση στο Συνέδριο *Εκκλησία Κρήτης 1866-1913: από την Εθναρχική στην Εθνική Συνείδηση*, Βασιλική Αγίου Μάρκου (Ηράκλειο, 15-16 Νοεμβρίου 2013), υπό έκδοση.
- Νικόλαος Β. Τωμαδάκης (1964), «Εύμένιος», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 5, Αθήναι, Μαρτίου, στ. 1061.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Ακρόπολις*, αρ. 5335, 17.1.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5343, 25.1.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5344, 26.1.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5347, 29.1.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5348, 30.1.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5349, 31.1.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5350, 1.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5352, 3.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5354, 5.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5355, 6.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5359, 10.2.1897.
- Ακρόπολις*, Α' ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, 10.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5360, 12.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5361, 13.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5363, 15.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, 15.2.1897.
- Ακρόπολις*, αρ. 5364, 16.2.1897.

12 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Ακρόπολις, αρ. 5365, 17.2.1897.

Ακρόπολις, αρ. 5366, 18.2.1897.

Ακρόπολις, αρ. 5367, 19.2.1897.

Ακρόπολις, αρ. 5368, 20.2.1897.

Ακρόπολις, αρ. 5369, 21.2.1897.

Εμπρός, αρ. 74, 24.1.1897.

Εμπρός, αρ. 81, 31.1.1897.

Εμπρός, αρ. 85, 31.1.1897.